

गोंदिया जिल्ह्यातील भूमी उपयोजनातील बदलांचे भौगोलिक विश्लेषण (२००१-२०११)

प्रा. एन. व्ही. नरूले

भूगोल विभाग प्रमुख

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ, महाराष्ट्र (India)

Email: narulenilkantha3@gmail.com भ्रमणध्वनी ९९२३९०९२९६

सारांश :-

कोणत्याही प्रदेशाच्या विकासाच्या अध्ययनाचे भूमी उपयोजन हे आवश्यक परिमाण असून भूमीच्या वापराचे सर्वकष ज्ञान हे त्या प्रदेशातील भूमी उपयोजनाच्या अध्ययनातून होते. भूमी उपयोजनाच्या अध्ययनातून प्राकृतिक व मानवी आंतरसंबंधांचे अध्ययन होते. कोणत्याही प्रदेशाच्या नियोजनात भूमी उपयोजनाचा आकृतीबंध माहित असणे गरजेचे असून त्याआधारे प्रादेशिक विषमतेचे तसेच स्थळकाळपरत्वे झालेल्या बदलांचे अध्ययन सुलभ होते. गोंदिया जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्यातील एक मागास तसेच आदिवासी बहुल प्रदेश म्हणून ओळखला जात असून या प्रदेशातील सामान्य भूमी उपयोजनात इतर प्रगत जिल्ह्यांच्या तुलनेत विषमता आढळते. त्यामुळे या जिल्ह्याच्या विकासाच्या दृष्टीकोनातून येथे होणारे भूमी उपयोजन योग्य की अयोग्य हे अभ्यासण्याकरीता प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या आधारे परामर्श घेतला असता असे दिसते की, गोंदिया जिल्ह्यात २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये एकूण भूमी उपयोजनात जंगलव्याप्त क्षेत्र, लागवडीखालील क्षेत्र तसेच इतर उपयोगाखालील क्षेत्राचे प्रमाण वाढत असून संरक्षित क्षेत्रात देखिल वाढ करण्यात आलेली आढळते. परंतु इतर भूमी उपयोजनाच्या घटकांचे प्रमाण हे कमी कमी होत असल्याचे आढळून येते म्हणजेच आजही येथे वनाधिरीत व्यवसाय आजही मोठया प्रमाणात होत असून कृषी व्यवसायाचाही विकास होताना आढळतो.

बीजसंज्ञा :-

कृषी विकास, भूमी उपयोजन, भूमी उपयोजनातील बदल

प्रस्तावना:-

मानवाच्या प्राचीनतम व्यवसायापैकी सर्वात प्राचीन व्यवसाय हा कृषी व्यवसाय असून मानवाच्या विकासासोबतच कृषीचा विकासही होतांना आढळून येतो. कृषी व्यवसायातील गतिशिलता राखण्याकरीता योग्य भूमी उपयोजन असणे गरजेचे असते तसेच प्रादेशिक नियोजनातही भूमी उपयोजनास महत्व असल्याने भूमी उपयोजन संकल्पना समजावून घेणे क्रमप्राप्त ठरते.

'विशिष्ट भूमीचा प्रत्यक्षात केलेला वापर म्हणजे भूमी उपयोजन होय.' (डॉ. फुले सुरेश (२०००), पृ. क्र. १७०)

आर. पी. सिंग यांच्या मतानुसार, जमीन, पाणी, हवा आणि मानव यांच्या कार्यातून भूमी उपयोग निर्माण होतो. (डॉ. फुले सुरेश (२०००), पृ. क्र. १७०)

म्हणजेच विशिष्ट प्रदेशातील जमीन, पाणी, हवा आणि मानव यांच्या कार्यातून निर्माण होणारा जमिनीचा वापर होय. जो भौतिक गरजेनुसार बदलत्या स्वरूपाचा असतो. कोणत्याही प्रदेशातील कृषी विकासाचा मुळाधार हा त्या प्रदेशात होणारे भूमी उपयोजन आहे. तसेच प्रदेशाच्या नियोजनाच्या दृष्टिकोनातूनही भूमी उपयोजनास महत्व असल्याने दिसते. कारण कोणत्या घटकाखाली कितपत भूमीचा उपयोग होतो याच्या अभ्यासातून त्या प्रदेशाच्या विकासाचे गमक समजण्यास मदत होते. ज्या प्रदेशात योग्य प्रकारे भूमी उपयोजन होते त्या प्रदेशाचा पर्यायाने कृषीचा विकास होतो. तर अयोग्य भूमी उपयोजन असलेल्या प्रदेशाचा तुलनात्मक दृष्ट्या विकास मंदावलेला असून त्या प्रदेशात अनेकविध समस्यांची निर्मिती होतांना दिसून येते. म्हणूनच गोंदिया जिल्ह्यातील २००१ ते २०११ या काळातील भूमी उपयोजनाचा तसेच भूमी उपयोजनाच्या घटकांमध्ये झालेल्या बदलांचा अभ्यास या शोध निबंधात करण्यात आलेला आहे.

उद्दिष्टे:-

- प्रस्तुत शोध निबंध पुढील उद्दिष्टये उरवून पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.
- गोंदिया जिल्हयातील २००१ ते २०११ या काळातील भूमी उपयोजनाचा अभ्यास करणे.
- अभ्यास प्रदेशातील भूमी उपयोजनाच्या घटकांतील बदलांचे तालुकानिहाय विश्लेषण करणे.
- जिल्हयातील २००१ ते २०११ या काळातील भूमी उपयोजनाचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

गृहितक:-

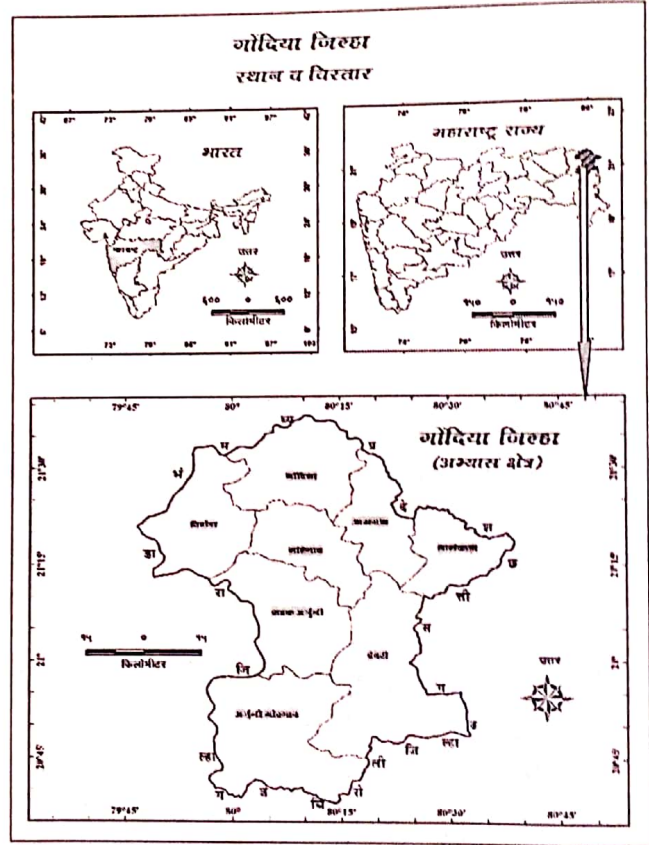
गोंदिया जिल्हयातील भूमी उपयोजनात काळाच्या ओघात बदल होत असून लागवडीखालील क्षेत्राचे प्रमाण वाढत आहे. म्हणजेच या जिल्हयात कृषीचा विकास होत आहे.

माहिती स्रोत व अभ्यास पद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंध हा प्रामुख्याने द्वितीय स्रोताद्वारे प्राप्त केलेल्या समकांच्या व माहितीच्या आधारे पूर्ण करण्यात आलेला असून त्याकरीता विषयास अनुसरून जनगणना अहवाल, सामाजिक व आर्थिक समालोचन तसेच कृषी अहवाल - गोंदिया जिल्हा (२००१ व २०११) चा आधार घेण्यात आलेला आहे. तसेचप्राप्त माहितीचे संस्करण करून सांख्यिकीय पद्धतीच्या आधारे सारण्या, आलेख व नकाशा तयार करण्यात आलेला आहे.

अभ्यास क्षेत्र:-

गोंदिया जिल्हयात बहुसंख्य आदिवासी समाज राहत असून ते वनावर आधारित गोंद व लाख गोळा करण्याचे कार्य करतात त्यामुळे इंग्रज कालखंडापासूनच या प्रदेशास गोंदिया नावाने ओळखले जात असून हा जिल्हा पूर्वी भंडारा जिल्हयाचाच भाग होता. महाराष्ट्र राज्याच्या पूर्वेकडे गोंदिया जिल्हा असून भंडारा जिल्हयाची पूर्नरचना करण्यात आली व १९९९ साली गोंदिया जिल्हा तयार करण्यातआला. गोंदिया जिल्हयाचा अक्षवृत्तीय विस्तार हा २०°३९' उत्तर अक्षांश ते २१°३८' उत्तर अक्षांशाच्या दरम्यान असून रेखावृत्तीय विस्तार हा ७९°२७' पूर्व रेखांश ते ८०°४२' पूर्व रेखांशाच्या दरम्यान असल्याचे दिसते. गोंदिया जिल्हयाचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र हे ५२३४ चौ.कि.मी इतके असून या जिल्हयाची समुद्र सपाटीपासूनची सरासरी उंची ही ३६० मीटर असल्याचे आढळते. (नकाशा क्र. १)

गोंदिया जिल्हयाच्या उत्तरेस मध्यप्रदेशातील बालाघाट जिल्हा असून दक्षिणेस महाराष्ट्र राज्यातील भंडारा जिल्हा आहे तर पूर्वेस छत्तीसगड राज्यातील राजनांदगाव जिल्हा असून पश्चिमेस महाराष्ट्र राज्यातील चंद्रपूर जिल्हा असल्याचे आढळते. या जिल्हयास प्रमुख ०४ विभागात विभागण्यात आलेले असून जिल्हयात ०८ तालुके आहेत. गोंदिया जिल्हयातील एकूण लोकसंख्या ही १३२२५०७ इतकी असून त्यापैकी स्त्रियांची लोकसंख्या ही ६६०९५३ (४९.९७%) तर पुरुषांची लोकसंख्या ही सुमारे ६६१५५४ (५०.०३%) इतकी २०११ च्या जनगणनेनुसार

असल्याचे आढळते. जिल्हयातील लोकसंख्येची घनता ही २५३ इतकी असून लिंग गुणोत्तर हे ९९९ इतके असल्याचे आढळते. तर येथिल साक्षरतेचे अध्ययन केले असता असे दिसते की, जिल्हयाची एकूण साक्षरता ही ८४.५९% इतकी असून त्यापैकी पुरुषांची साक्षरता ही ९२.०४% तर स्त्रियांची साक्षरता ही ७७.८९% इतकी आढळते.

गोंदिया जिल्हा –भूमी उपयोजन (२००१)

गोंदिया जिल्हयातील भूमी उपयोजनाचा अभ्यास केला असता असे दिसते की, २००१ या काळात एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी सर्वाधिक क्षेत्र (१९७५७१ हेक्टर) हे लागवडीखाली असून त्याचे प्रमाण हे ३३.७२% इतके असल्याचे आढळते. त्यानंतर सुमारे १२३५५०५ हेक्टर (५०.०३%) इतके क्षेत्र जंगलाखाली असल्याचे आढळते तसेच अभ्यास प्रदेशातील भूमी उपयोजनात इतर व संरक्षित क्षेत्र हे ११६७७७ हेक्टर (१९.९३%) इतके आढळते मात्र जिल्हयात शेतीला उपलब्ध नसलेले क्षेत्र व पडीत जमिनी व्यतिरिक्त लागवड न केलेल्या जमिनीचे क्षेत्र हे अनुक्रमे ६६९८३ हेक्टर (११.४३%) व ६६२८५ हेक्टर (११.३१%) इतकी असल्याचे दिसून येते. तर सर्वात कमी क्षेत्र हे पडीत जमिनीच्या क्षेत्राने व्यापलेले दिसते. हे क्षेत्र १४८०७ हेक्टर (२.५३%) इतके असल्याचे आढळून येते. (सारणी क्र. १)

सारणी क्र. १

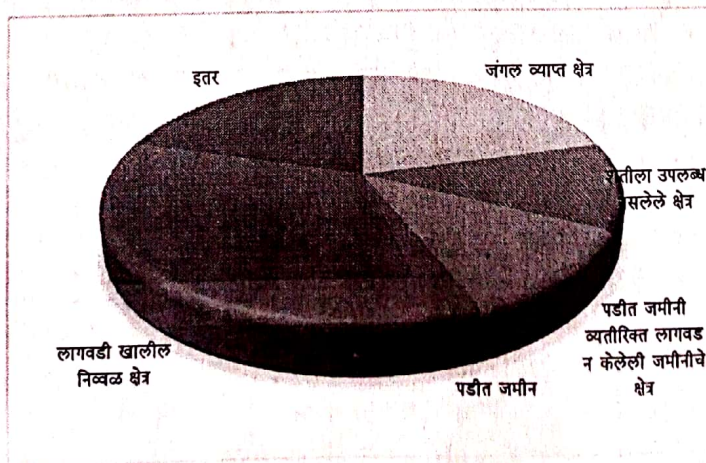
गोंदिया जिल्हयातील सामान्य भूमी उपयोजन – २००१

अ. क्र.	तालुका	एकूण भौगोलिक क्षेत्र	जंगल व्याप्त क्षेत्र	शे. प्रमाण	शेतीला उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	शे. प्रमाण	पडीत जमिनी व्यतिरिक्त लागवड न केलेली जमीन	शे. प्रमाण	पडीत जमीन	शे. प्रमाण	लागवडी खालील निव्वळ क्षेत्र	शे. प्रमाण	इतर	शे. प्रमाण
१	तिरोडा	५२७८६	३९०५	७.४०	६५९८	१२.५०	४२०७	७.९७	२९७४	५.६३	३१२८८	५९.२७	३८१४	७.२३
२	गोंदिया	६५८७८	५३०२	८.०५	६८१५	१०.३४	७९९७	६.३९	३४७६	५.२८	३९७०४	६०.२७	२५८४	३.९२
३	गोरगांव	५८०३९	१५४३६	२६.६०	३९५३	६.८१	७१७७	१२.३७	१५०९	२.६०	२३०५९	३९.७३	६९०५	११.९
४	आमगांव	३४३८९	३९९५	११.६२	४२२१	१२.२७	३८५४	११.२१	१२११	३.५२	२०९६२	६०.९६	१४६	०.४२
५	सालेकसा	६१४८०	१३९३२	२२.६६	७४५०	१२.१२	४२३८	६.७३	१२६८	२.०६	१६०८९	२६.१७	१८६०३	३०.२६
६	सडक अर्जुनी	५५८१४	१७१८९	३०.८०	६१६८	११.०५	११३१३	२०.२७	११०२	१.९७	१९७१४	३५.३२	३२८	०.५९
७	अर्जुनी मोरगाव	११६२५०	१८१९०	१५.६५	१५८६७	१३.६५	१४९१९	१२.८३	१२२९	१.०६	२३५७७	२०.२८	४२४६८	३६.५३
८	देवरी	१०५८४५	४५५५६	४३.०४	१५९११	१५.०३	१२६८०	११.९८	२०३८	१.९३	२३१७८	२१.९०	६४८२	६.१२
आरक्षित		३५४१४											३५४१४	
एकूण		१२३५०५	१२३५०५	२१.०८	६६९८३	११.४३	६६२८५	११.३१	१४८०७	२.५३	१९७५७१	३३.७२	११६७४४	१९.९३

स्रोत : गोंदिया जिल्हा – सामाजिक व आर्थिक समालोचन (२००१)

आलेख क्र. १

गोंदिया जिल्हयातील सामान्य भूमी उपयोजन – २००१

गोंदिया जिल्हा — भूमी उपयोजन (२०११)

गोंदिया जिल्हयातील भूमी उपयोजनाचा अभ्यास केला असता असे दिसते की, २००१ या काळात एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी सर्वाधिक क्षेत्र (१९७५७१ हेक्टर) हे लागवडीखाली असून त्याचे प्रमाण हे ३३.७२% इतके असल्याचे आढळते. त्यानंतर सुमारे १२३५५०५ हेक्टर (५०.०३%) इतके क्षेत्र जंगलाखाली असल्याचे आढळते तसेच अभ्यास प्रदेशातील भूमी उपयोजनात इतर व संरक्षित क्षेत्र हे ११६७७७ हेक्टर (१९.९३%) इतके आढळते मात्र जिल्हयात शेतीला उपलब्ध नसलेले क्षेत्र व पडीत जमिनी व्यतीरिक्त लागवड न केलेल्या जमिनीचे क्षेत्र हे अनुक्रमे ६६९८३ हेक्टर (११.४३%) व ६६२८५ हेक्टर (११.३१%) इतकी असल्याचे दिसून येते. तर सर्वात कमी क्षेत्र हे पडीत जमिनीच्या क्षेत्राने व्यापलेले दिसते. हे क्षेत्र १४८०७ हेक्टर (२.५३%) इतके असल्याचे आढळून येते. गोंदिया जिल्हयातील तालुकानिहाय भूमी उपयोजनाचाही अभ्यास करण्यात आलेला असून २०११ या काळातील तालुकानिहाय सामान्य भूमी उपयोजन सारणी क्र. २ मध्ये दर्शविण्यात आलेले आहे.

सारणी क्र. २

गोंदिया जिल्हयातील सामान्य भूमी उपयोजन — २०११

अ. क्र.	तालुका	एकूण भौगोलिक क्षेत्र	जंगल व्याप्त क्षेत्र	शे. प्रमाण	शेतीला उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	शे. प्रमाण	पडीत जमिनी व्यतीरिक्त लागवड न केलेली जमीन	शे. प्रमाण	पडीत जमीन	शे. प्रमाण	लागवडी खालील निव्वळ क्षेत्र	शे. प्रमाण	इतर	शे. प्रमाण
१	तिरोडा	५१६७६	६८२५	१३.२१	६९३३	१३.४२	८८८	१.७२	२४५९	४.७६	३११७६	६०.३३	३३९५	६.५७
२	गोंदिया	५८९०१	४५९५	७.८०	६८७३	११.६७	३२६०	५.५३	२६०८	४.४३	३७३८०	६३.४६	४१८५	७.११
३	गोरेगाव	५९१०७	१९२७०	३२.६०	५५३२	९.३६	७३८९	१२.५०	१५९०	२.६९	२४०९८	४०.७७	१२२८	२.०८
४	आमगाव	२५२६९	२५६४	१०.१५	२१९	०.८७	६३६	२.५२	१०९१	४.३२	२०२८५	८०.२८	४७४	१.८८
५	सलेकसा	५९९५९	१९८३७	३३.०८	७४९१	१२.४९	१९३४	३.२३	१६०४	२.६८	१९२८७	३२.१७	९८०६	१६.३५
६	सडक अर्जुनी	५५८८९	१७१८९	३०.७६	५३१२	९.५०	७८४४	१४.०३	६५४	१.१७	१९४७१	३४.८४	५४१९	९.७०
७	अर्जुनी मोरगाव	१०८०४५	३३३३७	२९.००	१८४४९	१७.०८	५५३४	५.१२	५१९	०.४८	२३५२३	२१.७७	२८६८३	२६.५५
८	छेवरी	१२१३५५	५७३९८	४७.३०	२०८९	१.७२	४४१५	३.६४	२७८५	२.२९	२५२७९	२०.८३	२९३८९	२४.२२
	आरक्षित	४५६९४											४५६९४	
	एकूण	५८५८९५	१५९०१५	२७.१४	५२८९८	९.०३	३९९००	५.४४	१३३१०	२.२७	२००४९९	३४.२२	१२८२७३	२१.८९

स्रोत : गोंदिया जिल्हा — सामाजिक व आर्थिक समालोचन (२०११)

गोंदिया जिल्हा — तालुका निहाय भूमी उपयोजन (२००१—२०११)

गोंदिया जिल्हयातील भूमी उपयोजनाच्या विविध घटकांचा तालुकानिहाय अभ्यास पुढील प्रमाणे करण्यात आलेला आहे.

अ. जंगलाखालील क्षेत्र

गोंदिया जिल्हयातील जंगलाखालील क्षेत्राचा तालुकानिहाय अभ्यास केला असता, २००१ मध्ये देवरी, सडक अर्जुनी, गोरेगाव तसेच सालेकसा या तालुक्यांमध्ये जंगलाखालील क्षेत्राचे प्रमाण हे २०% पेक्षा अधिक असून तिरोडा व गोंदिया तालुक्यात हे क्षेत्र १०% पेक्षा कमी असल्याचे दिसते तर उर्वरित तालुक्यांमध्ये हे क्षेत्र १०% ते २०% च्या दरम्यान असल्याचे आढळते. तर २०११ या काळातही देवरी, सडक अर्जुनी, गोरेगाव तसेच सालेकसा याच तालुक्यांमध्ये २०% पेक्षा अधिक असून केवळ गोंदिया तालुक्यात हे क्षेत्र १०% पेक्षा कमी असल्याचे दिसते तर उर्वरित तालुक्यांमध्ये हे क्षेत्र १०% ते २०% च्या दरम्यान असल्याचे आढळते.

ब. शेतीला उपलब्ध नसलेले क्षेत्र

अभ्यास प्रदेशातील शेतीला उपलब्ध नसलेल्या क्षेत्राचा तालुकानिहाय अभ्यास केला असता, २००१ मध्ये केवळ देवरी या तालुक्यांमध्ये शेतीला उपलब्ध नसलेल्या क्षेत्राचे प्रमाण हे १५% पेक्षा अधिक असून १०% पेक्षा कमी शेतीला उपलब्ध नसलेल्या क्षेत्राचे प्रमाण असलेला केवळ गोरेगाव हा तालुका असल्याचे दिसते तर उर्वरित तालुक्यांमध्ये हे क्षेत्र १०% ते १५% च्या दरम्यान असल्याचे आढळते. तर २०११ या काळात अर्जुनी मोरगाव तालुक्यात शेतीला उपलब्ध नसलेल्या क्षेत्राचे प्रमाण हे १५% पेक्षा अधिक असून तिरोडा, गोंदिया, सालेकसा या

तालुक्यांमध्ये १०% ते १५% च्या दरम्यान असल्याचे आढळते. तर आमगाव, गोरेगाव, सडक अर्जुनी या तालुक्यात हे क्षेत्र १०% पेक्षा कमी असल्याचे दिसते.

क. पडीत जमिनी व्यतिरिक्त लागवड न केलेल्या जमिनीचे क्षेत्र

प्रस्तुत प्रदेशातील पडीत जमिनी व्यतिरिक्त लागवड न केलेल्या जमिनीच्या क्षेत्राचा तालुकानिहाय अभ्यास केला असता, २००१ मध्ये केवळ सडक अर्जुनी या तालुक्यांमध्ये पडीत जमिनी व्यतिरिक्त लागवड न केलेल्या जमिनीच्या क्षेत्राचे प्रमाण हे १५% पेक्षा अधिक असून तिरोडा, गोंदिया व सालेकसा या तालुक्यात हे क्षेत्र १०% पेक्षा कमी असल्याचे दिसते तर उर्वरित तालुक्यांमध्ये हे क्षेत्र १०% ते १५% च्या दरम्यान असल्याचे आढळते. तर २०११ या काळात पडीत जमिनी व्यतिरिक्त लागवड न केलेल्या जमिनीच्या क्षेत्राचे प्रमाण हे १५% पेक्षा अधिक असलेला एकही तालुका नसून गोरेगाव, सडक अर्जुनी या दोनच तालुक्यात हे प्रमाण १०% ते १५% च्या दरम्यान आढळते. तर उर्वरित तालुक्यांमध्ये हे प्रमाण १०% पेक्षा कमी असल्याचे दिसून येते.

ड. पडीत जमिनीचे क्षेत्र

प्रस्तुत प्रदेशातील पडीत जमिनीच्या क्षेत्राचा तालुकानिहाय अभ्यास केला असता, २००१ मध्ये तिरोडा, गोंदिया या ०२ तालुक्यांमध्ये पडीत जमिनीच्या क्षेत्राचे प्रमाण हे ४% पेक्षा अधिक असून सडक अर्जुनी, अर्जुनी मोरगाव व देवरी या ०३ तालुक्यात हे क्षेत्र ०२% पेक्षा कमी असल्याचे दिसते तर गोरेगाव, आमगाव तसेच सालेकसा या ०३ तालुक्यांमध्ये हे क्षेत्र ०२% ते ०४% च्या दरम्यान असल्याचे आढळते. तर २०११ या काळात तिरोडा, गोंदिया व आमगाव या तालुक्यात पडीत जमिनीच्या क्षेत्राचे प्रमाण हे ०४% पेक्षा अधिक असून गोरेगाव, सालेकसा व देवरी तालुक्यात हे प्रमाण ०२% ते ०४% च्या दरम्यान आढळते. तर अर्जुनी मोरगाव व सडक अर्जुनी या दोनच तालुक्यांमध्ये हे प्रमाण १०% पेक्षा कमी असल्याचे दिसून येते.

इ. लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्र

अभ्यासप्रदेशातील लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्राचा तालुकानिहाय अभ्यास केला असता, २००१ मध्ये गोंदिया व आमगाव या तालुक्यांमध्ये लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्राचे प्रमाण हे ६०% पेक्षा अधिक असून सालेकसा, अर्जुनी मोरगाव व देवरी या तालुक्यात हे क्षेत्र ३०% पेक्षा कमी असल्याचे दिसते तर उर्वरित तालुक्यांमध्ये हे क्षेत्र ३०% ते ६०% च्या दरम्यान असल्याचे आढळते. तर २०११ या काळात लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्राचे प्रमाण हे ६०% पेक्षा अधिक असलेले आमगाव, तिरोडा, गोंदिया हे तालुके असून गोरेगाव, सालेकसा, सडक अर्जुनी या दोनच तालुक्यात हे प्रमाण ३०% ते ६०% च्या दरम्यान आढळते. तर अर्जुनी मोरगाव व देवरी या ०२ तालुक्यांमध्ये हे प्रमाण ३०% पेक्षा कमी असल्याचे दिसून येते. म्हणजेच लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्राचे अधिक प्रमाण असलेल्या तालुक्यांच्या संख्येत वाढ होत आहे.

ई. इतर व संरक्षित क्षेत्र

प्रस्तुत प्रदेशातील इतर व संरक्षित क्षेत्राचा तालुकानिहाय अभ्यास केला असता, २००१ मध्ये सालेकसा व अर्जुनी मोरगाव या ०२ तालुक्यांमध्ये इतर व संरक्षित क्षेत्राचे प्रमाण हे २०% पेक्षा अधिक तर केवळ गोरेगाव एकाच तालुक्यांमध्ये हे क्षेत्र १०% ते २०% च्या दरम्यान असल्याचे आढळते. परंतु अभ्यास प्रदेशाच्या उर्वरित तालुक्यात हे क्षेत्र १०% पेक्षा कमी असल्याचे दिसते. अभ्यास क्षेत्रात २०११ या काळात अर्जुनी मोरगाव व देवरी या तालुक्यात इतर व संरक्षित क्षेत्राचे प्रमाण हे २०% पेक्षा अधिक असून केवळ सालेकसा तालुक्यात हे प्रमाण १०% ते २०% च्या दरम्यान आढळते. तर उर्वरित सर्वच तालुक्यांमध्ये हे प्रमाण १०% पेक्षा कमी असल्याचे दिसून येते.

गोंदिया जिल्हा — भूमी उपयोजनातील घटकनिहाय व तालुकानिहाय बदल (२००१ ते २०११)

गोंदिया जिल्ह्यात २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये एकूण भूमी उपयोजनाच्या घटकांतर्गतच्या जंगलव्याप्त क्षेत्रात वाढझालेली असून लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्रातही वाढझालेली आढळून येते तसेच इतर क्षेत्रातही वाढझालेली दिसते. परंतु शेतीला उपलब्ध नसलेल्या क्षेत्र, पडीत जमिनी व्यतिरिक्त लागवड न केलेल्या जमिनीच्या क्षेत्र व पडीत क्षेत्र कमी झालेले दिसून येते. म्हणजेच काळाच्या ओघात येथे जंगल क्षेत्राचा तसेच कृषी क्षेत्राचा विकास होत आहे. परंतु तालुकानिहाय भूमी उपयोजनाच्या अभिक्षेत्रिय वितरणात पुढील प्रमाणे तफावत आढळते. गोंदिया जिल्ह्यातील तिरोडा, गोरेगाव, सालेकसा, अर्जुनी मोरगाव व देवरी या तालुक्यात २००१ च्या तुलनेत २०११

मध्ये शेतीला उपलब्ध नसलेल्या क्षेत्रात वाढझालेली असून गोंदिया, आमगाव, सडक अर्जुनी या तालुक्यातील हे क्षेत्र काळाच्या ओघात कमी-कमी होतांना आढळून येते. तसेच अभ्यास प्रदेशाच्या तिरोडा, गोंदिया, गोंरेगाव, सालेकसा, अर्जुनी मोरगाव या तालुक्यात शेतीला उपलब्ध नसलेल्या क्षेत्रात वाढझालेली असून आमगाव, सडक अर्जुनी व देवरी या तालुक्यातील हे क्षेत्र काळाच्या ओघात कमी झालेले आढळून येते.

अभ्यास प्रदेशातील गोंरेगाव व अर्जुनी मोरगाव या ०२ तालुक्यात पडीत जमिनी व्यतिरिक्त लागवड न केलेल्या जमिनीच्या क्षेत्रात २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये वाढझालेली असून इतर तालुक्यातील हे क्षेत्र काळाच्या ओघात कमी-कमी होतांना आढळून येते. तसेच अभ्यास प्रदेशाच्या गोंरेगाव, आमगाव, सालेकसा व देवरीया तालुक्यात पडीत क्षेत्रात वाढझालेली असून तिरोडा, गोंदिया, अर्जुनी मोरगाव आणि सडक अर्जुनीया तालुक्यातील हे क्षेत्र काळाच्या ओघात कमी झालेले दिसते.

अभ्यास प्रदेशातील सडक अर्जुनी व देवरी हे दोन तालुके वगळता इतर तालुक्यात लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्रात २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये वाढ झालेली आढळते. म्हणजेच तिरोडा, गोंदिया, गोंरेगाव, आमगाव, सालेकसा व अर्जुनी मोरगाव या तालुक्यात कृषीचा विकास होतांना आढळतो. गोंदिया जिल्हयातील गोंदिया, आमगाव, सडक अर्जुनी व देवरीया तालुक्यातील इतर व संरक्षित क्षेत्रात वाढझालेली असून तिरोडा, गोंरेगाव, अर्जुनी मोरगाव आणि सालेकसाया तालुक्यातील हे क्षेत्र २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये कमी झालेले आढळून येते.

निष्कर्ष:-

गोंदिया जिल्हयात २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये एकूण भूमी उपयोजनात जंगलव्याप्त क्षेत्र, लागवडीखालील क्षेत्र तसेच इतर उपयोगाखालील क्षेत्राचे प्रमाण वाढत असून संरक्षित क्षेत्रात देखिल वाढ करण्यात आलेली आढळते. परंतु इतर भूमी उपयोजनाच्या घटकांचे प्रमाण हे कमी कमी होत असल्याचे आढळून येते म्हणजेच आजही येथे वनावर आधारित व्यवसाय आजही मोठ्या प्रमाणात होत असले तरीही येथे कृषी व्यवसायाचाही विकास काळाच्या ओघात होतांना आढळतो. परंतु त्यामध्ये तालुकानिहाय विविधता असल्याचे दिसते.

गोंदिया जिल्हयातील ग्रामीण तालुक्यातील भूमी उपयोजनात लागवडीखालील क्षेत्राची वाढ होत आहे तर जंगल क्षेत्र अधिक असलेल्या तालुक्यांमधिल संरक्षित क्षेत्रात वाढ करण्यात आल्यामुळे २०११ मध्ये अधिकांश तालुक्यातील जंगलाखालील क्षेत्र वाढलेले आढळते. तर तिरोडा, गोंदिया, गोंरेगाव, सालेकसा व अर्जुनी मोरगाव या तालुक्यात नागरीकरणास वेग येत असल्याचे भूमी उपयोजनाच्या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

संदर्भ सूची:-

1. फुले डॉ. सुरेश (२०००), कृषी भूगोल, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर
2. हुसेन माजिद (२०००), कृषी भूगोल, डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाऊस, जयपूर
3. गोंदिया जिल्हा - सामाजिक व आर्थिक समालोचन (२००१ व २०११)
4. गोंदिया जिल्हा - जनगणना अहवाल (२००१ व २०११)
5. <https://gondia.gov.in>
6. <https://www.census2011.co.in/census/district/345-gondiya.html>

